

Jødetysk, jargon, jiddisk: Et språknavns historie i lys av språkskappingsprosesser på norsk grunn

Stian Hårstad

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU)

Sammendrag

Et sentralt element i den kulturimporten som ledsaga innvandringa av såkalte østjøder til Norge i siste halvdel av 1800-tallet, var språket som blei brukt av det store flertallet av denne gruppa, det vi i dag kaller jiddisk. Mye tyder imidlertid på at både språket og språknavnet var relativt vage begrep for nordmenn flest langt inn på 1900-tallet, og artikkelen forsøker å kartlegge hvordan “jødenes språk” blei omtalt i denne nasjonale minoritetens tidlige fase. Dermed får vi et innblikk i hvilke sosiolingvistiske konseptualiseringer som oppsto i møte med et – for mange – ukjent språklig fenomen. Ei lang rekke skriftlige kjelder, med hovedvekt på massemedier som aviser, blad og tidsskrifter, er granska med særlig blikk for de benevnelsene som blei brukt om “jøders språk” i en norsk sammenheng. Denne kartlegginga tegner et bilde av en langtrukken språkskappingsprosess der et mer entydig *glottonym*, språknavn, ikke blir etablert før etter flere tiår. Dette kan ses som en følge av at denne språkpraksisens status som språk vedvarende har blitt trukket i tvil fra ulike hold. Materialet får også fram at den trege konsolideringa av jiddisk i Norge har sammenheng med internasjonale tendenser i diskusjonen om jødisk språk og kultur fra samme tid.

Nøkkelord: språkskaping, språknavn, jiddisk, minoritetsspråk, glottonym, jødisk kultur

1 Innledning¹

Sjøl om ulike kjelder dokumenterer at jøder sporadisk har oppholdt seg på norsk jord i flere hundre år, er det først langt inne i siste halvdel av 1800-tallet at vi kan snakke om et jødisk *kulturfellesskap* i Norge (jf. Bruland, 2010). Jødene som slo seg ned her etter at den såkalte jødeparagrafen² blei oppheva i 1851, utgjorde ei

¹ Jeg vil rette en stor takk til *Målbrytings* redaktører og anonyme konsulenter som har kommet med verdifulle innspill til teksten. Takk også til kollega Brit Mæhlum som har lest og kommentert et tidligere utkast.

² Slik paragraf 2 i Grunnloven var formulert mellom 1814 og 1851, var den en ekskluderingsbestemmelse som nekta jøder, munkeordener og jesuitter adgang til riket. Revisjonen i 1851 oppheva ekskluderinga av jøder, mens de øvrige minoritetene forblei utestengt til hhv. 1897 og 1956 (jf. f.eks. Ulvund, 2014).

mangfoldig gruppe, også språklig sett. Det er likevel én språklig størrelse som utpeker seg som det typiske “jødespråket” i denne etableringsfasen, nemlig det vi i dag kjenner som *jiddisk*³. Det er vanskelig å si noe om hvilken kunnskap nordmenn flest hadde om språkforhold blant jøder da denne gruppa blei en del av det norske samfunnet i siste del av 1800-tallet. Mange kjente trolig til en sammenheng mellom jødedom og hebraisk, men utover det var nok “jødenes språk” et vagt begrep. Målet med denne artikkelen er å undersøke hvordan *jiddisk* blei omtalt i den allmenne mediediskursen i perioden da det vokste fram en jødisk minoritet i Norge, og dermed beskrive hvordan et språk – og et språknavn – blei etablert innafør en norsk kontekst.

Som blant andre Joseph (2006, s. 27) har pekt på, vil det å definere hva som utgjør *et språk*, alltid være et spørsmål om politikk. Denne erkjennelsen ligger til grunn for munnhullet “Et språk er en dialekt med en hær og en flåte”, som til tross for sitt noe uklare opphav (jf. f.eks. Bright, 1997) gjerne blir tilskrevet Max Weinreich (1894–1969). Og det er ikke til å undres over at nettopp jiddiskforskere som Max og Uriel Weinreich, Joshua A. Fishman og Solomon Birnbaum tidlig beskjefte seg mye med et slikt språksosiologisk kjernes spørsmål, eller at deres arbeid skulle utgjøre viktige anslag for det som utover i 1960-åra blei kjent som sociolingvistikk (Zuckermann, 2021, s. 150). Studier av språkplanlegging, standardisering og språkskifte/språkbevaring inngikk tidlig i kampen for det jiddiske språkets samfunnsmessige rolle og status, og dermed blei forhold ved akkurat dette språket stående som prototypiske eksempel på de politisk-ideologiske sidene ved grenseoppgangen mellom *språk* og *dialekt*. Det vi i dag kaller jiddisk, hadde i århundrer vært i bruk av jøder over store deler av det nordøstlige Europa, i mer og mindre smidig samliv med andre språk (mer om dette i del 2). Først mot slutten av 1800-tallet, etter noen tiår med økende skriftlig bruk av språket, blei det gjort mer vektige forsøk på å gi jiddisk den samme statusen som andre “normale” språk, det vil si standardiserte (nasjonal)språk som tysk, svensk og fransk (jf. Kuznitz, 2014, kap. 1; Shandler, 2020, kap. 7). Sjøl i lokal-samfunn der jiddisk var flertallets språk, hadde det gjennomgående hatt låg anseelse og prestisje, og brukerne av jiddisk hadde i lang tid levd under forhold som i liten grad gav dem politisk makt til å gjøre morsmålet til et samfunnsbærende språk. Som vi kommer tilbake til nedafor, bidro omfattende aktivisme – tett knytta til andre former for jødisk emansipasjon – utover i de første tiåra av 1900-tallet til ei viss statusheving, og jiddisk som språk og språknavn fikk gradvis innpass i både faglige diskurser og blant “folk flest”. Slik kan man si at dette språkets *tilblivelse* er mye av et 1900-tallsfenomen, sjøl om de språklige praksisformene *per se* har ei mye lengre historie.

Disse prosessene kan forstås som det Krämer et al. (2022, s. 3) kaller “Language Making”, *språkskaping*. De definerer dette som “conscious or

³ Både *jiddisk* og *jiddisch* er normerte stavemåter i norsk i dag, men her bruker jeg den førstnevnte varianten såframnt jeg ikke siterer ordrett fra andre kjelder.

unconscious human processes in which imagined linguistic units are constructed and perceived as a language, a dialect or a variety”. I et ideologisk klima prega av politisering av språk, ikke minst med tanke på å utforme *nasjonalspråk* og *standardspråk*, arbeidet ulike sosiale aktører for å *skape* språket jiddisk. I sin diskusjon av begrepet “Language Making” understreker Krämer et al. (2022) at mange handlinger og aktører kan regnes inn i språkskapingprosesser, men navngiving vil alltid være essensielt. At språklige praksiser lar seg avgrense i diskrete enheter som navngis, altså bli bærere av et *glottonym* eller *linguonym*, er en av de mest naturaliserte ideologiene knytta til språk, og dette er en europeisk oppfinnelse, påpeker Gal (2009, s. 14): “Speaking is a universal feature of our species, but ‘language’ as first used in Europe and now throughout the world is not equivalent to the capacity to speak, but presumes a very particular set of features.” I en slik tankegang eksisterer ikke (et) språk før det har en merkelapp: “When a language or a variety is named, the labels contribute to the making of ‘the language’ or ‘the variety’ and prepare their existence” (Krämer et al., 2022, s. 6).

Samtidig er det viktig å minne om at tildeling av språknavn verken er en objektiv eller triviell foreteelse: “Acts of naming linguistic varieties are never neutral but are always dependent on and contribute to their representation and to the representation of the speakers involved” (Léglise & Migge, 2006, s. 335). Alle slike merkelapper brukt om språk skaper spesifikke måter å se språk(a) på, og som Irvine & Gal (2001, s. 36) lapidarisk slår fast: “there is no view from nowhere”. Navngivinga utføres av aktører som er sosialt posisjonert, og den inngår i mange tilfeller i “a highly political process driven and shaped by understandings of group identity, similarity and difference” (Vaughan et al., 2022, s. 2). Det å studere den forma for språkskaping som skjer gjennom navngiving, gir oss dermed et blikk inn i språkets rolle i det sosiale og kulturelle livet: “Language naming tells us about how variation is dimensionalised into the geographical and social cosmos” (Vaughan et al., 2022, s. 29). Et hovedformål med denne artikkelen er nettopp å studere hvordan det norske “sosiale kosmos” forholdt seg til en språklig praksis som hadde vært bortimot ukjent fram til slutten av 1800-tallet.

Et anna viktig poeng med språkskapingbegrepet til Krämer et al. (2022, s. 3) er at et språk aldri er “ferdig etablert”:

Language Making is a process and as such, it is never completed. The entity which is constituted via Language Making is constantly evolving or emerging, it can be reshaped or it is reaffirmed in its established form so that it remains unchallenged and unquestioned.

Ei slik vektlegging av det prosessuelle og ikke-statiske understreker at jeg ikke vil kunne påvise et punkt i den norske språkhistoria der jiddisk har *blitt til én gang* for alle. Jeg kan likevel gi en beskrivelse av noen av de språkskapingprosessene som fant sted i den perioden da det etablerte seg et fellesskap av brukere av dette språket i Norge. Som vi kommer tilbake til nedafor, viser det undersøkte data-materialet at språkskapinga i stor grad involverer *internasjonale* prosesser med

forbindelser til mange ulike (språk)samfunn. Medietekstene som presenterer “jøders språk” for norske lesere, må altså analyseres mot et større kulturhistorisk bakteppe, og før jeg går over til materialet, vil jeg derfor kort skissere de europeiske jødernes språkhistorie.

2 Kulturhistorisk omriss

Gjennom mye av historia har den jødiske diasporaen i Europa omfatta to hovedgrupperinger: askenasene og sefardene (jf. f.eks. Spolsky, 2014; Weinreich, 2006). Den første betegnelsen blei fra middelalderen brukt om jøder som i århundrer hadde hatt tilhold i tysktalende områder, og som i flere omganger blei tvunget på flukt nordøstover. *Sefarder* blei omtrent samtidig merkelappen på jøder som hadde oppholdt seg på den iberiske halvøya, men som på 1300- og 1400-tallet blei landsforvist og måtte migrere i flere retninger. I disse gruppene hadde hhv. en germansk og en romansk varietet etter hvert blitt hovedspråket (jf. Spolsky, 2014, kap. 9 og 10). Framveksten av en språklig praksis som blei gjenkjent som spesifikt “jødisk”, er vanskelig å følge i kjeldene, ikke minst fordi det primært er snakk om *tale*, men fra 1400-tallet fins det belegg på at ikke-jødiske tyskere kan identifisere et “jødespråk” blant askenasene (Shandler, 2020, s. 7). Nøyaktig hvor i det tyskspråklige landskapet denne varietetten kan sies å ha opphavet sitt, er omdiskutert, men de fleste peker mot det høgtyske dialektområdet: Oberrhein/Rhinland, Bayern eller Thüringen (jf. Ramer & Wolf, 1996). Det er også delte meninger om hvor mye eldre fransk (eller et eget judeo-fransk) har virka inn på det som ellers er en vestgermansk varietet med innslag av hebraisk (Weinreich, 2006, s. 105–106).

Jøder som i flere omganger blei fordrevet fra tyske stater østover til områder i dagens Polen⁴, Litauen, Latvia, Estland, Belarus, Russland, Ukraina, Moldova, Ungarn og Romania, holdt i stor grad på sin askenasiske kultur der de slo seg ned, og dermed blei det “jødetyske” språket en askenas-markør i østlige Europa. Langvarig hopehav med lokale språk (særlig slaviske) førte til påvirkning på uttale og ordforråd, og det vokste fram dialektskiller innafor den askenasiske gruppa, primært i en østlig og en vestlig variant (Aptroot & Gruschka, 2010, s. 49).

Som Shandler (2020, kap. 4) gjør greie for, er det vanskelig å få overblikk over den første navngivinga av denne språklige praksisen. I kjelder fra tidlig nytid brukes ofte “taytsch” (טײַטש), som er beslekta med “deutsch” ‘tysk’, om askenasenes språk, men da er det tidvis uklart om det viser til ei form for tysk som er spesifikk for jøder (i motsetning til kristne tyskere), eller om det dreier seg om

⁴ Jødiske innbyggere i de delene av Polen som lenge lå under tysk herredømme, særlig Pommern og Schlesien, oppfatta seg i liten grad som “Ostjuden”. Tvert imot var det mange av dem som gjennom å framheve sin tyskhet, *Deutschjudentum*, tydelig tok avstand fra det typiske østjødiske. Språk spilte ei sentral rolle i dette: For en *Deutschjude* var tysk identitetsbæreren, mens jiddisk blei kjennemerket for østjødene. Dette var også en viktig grunn til at jiddisk gikk nesten helt ut av bruk blant vestjødene, “die Deutschjuden”, i løpet av 1800-tallet (Olszewska, 2013).

språket til tyske jøder (askenaser) i motsetning til andre jøders språk (Shandler, 2020, s. 49–50; Weinreich, 2006, s. 319). Fra omtrent samme tid er også *jidisch* (ייִדיש eller אידיש) brukt. Katz (2011) omtaler kjeldebelegg fra 1400- og 1500-tallet, mens Weinreich (2006, s. 316–317) mener at den første utvetydige bruken av språknavnet kom på trykk på 1600-tallet. Ettersom opphavet er adjektivet *jidisch* ‘jødisk’, er det nemlig ikke alltid så enkelt å avgjøre om det blir brukt som språknavn eller som mer generelt beskrivende term (med samme etnonymiske utgangspunkt). Det er uansett klart at sjølve varieteten og bevisstheten om at den kan gjenkjennes som spesifikt “jødisk”, har ei lengre historie enn språknavnet som er i bruk i dag. Og sjøl om *jiddisk* som term kom i omløp for minst fem hundre år sia, blei dette glottonymet liggende i bakgrunnen gjennom flere århundrer, og det var andre merkelapper som var de rådende både internt i språkfellesskapet og i samfunnet omkring langt ut på 1800-tallet (Weinreich, 2006, s. 320; Shandler, 2020, s. 53–55).⁵

Mot slutten av 1800-tallet gjennomgikk de askenasiske miljøa nye omveltninger, ikke minst på grunn av brutale forfølgelser i Tsar-Russland, og et stort antall jøder flytta til Vest-Europa og Amerika. Disse hendelsene førte også til den første omfattende innvandringa av jøder til Norge. Av dem som kom i perioden 1880–1900, var nær 60 % fra Tsar-Russland (Myhre, 2003, s. 281), og dessuten hadde også mange av dem som immigrerte fra Tyskland, Østerrike-Ungarn, Danmark og Sverige, bakgrunn fra det jødiske bosetningsområdet vest i tsarriket. Denne brokete gruppa blei tidlig omtalt med samlebegrepet “østjøder”, kalkert over det tyske “Ostjuden”. Begrepet har blitt brukt nokså inkonsekvent i faglige sammenhenger og kan vise både til kulturelle stereotypier (dvs. om deltakere i kulturelle praksiser som skikker, språk og religion) og til ei geografisk avgrensing (dvs. om individer på/fra et visst territorium). Ei forestilling har vært at østjøder er forent av et felles språk, *jiddisk*. Det har utvilsomt vært flere språk inne i bildet, men i ei folketelling fra 1897 oppgav 96,9 % av jødene i Tsar-Russland at de hadde jiddisk som morsmål (Grenoble, 2003, s. 77), så det er riktig å si at østjødene langt på veg utgjorde et språklig fellesskap. Som allerede nevnt er det viktig å ha klart for seg at dette språklige felleseiet generelt hadde låg status og minimal institusjonell støtte i de ulike samfunna jødene var del av. I kjølvannet av de store migrasjonsbølgene fra 1880-tallet skulle dette endre seg. Både blant emigrantene og dem som blei igjen i heimlandet, skjedde det ei sterk bevisstgjøring omkring jødisk kultur som del av en brei politisk-emansipatorisk bevegelse, og folkespråket fikk ei sentral rolle i dette (Shandler, 2020, kap. 12). Det gjaldt vel å merke ikke på samme måte innafor *sionismen*, der de fleste

⁵ “Judendeutsch” og “Jüdisch-Deutsch” var de dominerende (eksonyme) betegnelsene på språket til jøder i tyskspråklige områder helt inn på 1900-tallet, mens “Jiddisch” i hovedsak blei brukt om språket til jøder som bodde øst for dette (jf. Simon, 1993, s. 25). I nyere tid skilles disse to størrelsene ved bruk av termene “vestjiddisk” og “østjiddisk”, men den førstnevnte varieteten har på det nærmeste gått ut av bruk, og “jiddisk” blir i nyere tid brukt både om østjiddisk alene og som samlebegrep. “Judendeutsch” står fortsatt i tyske ordboksverk, men med merknader som “veraltend, meist abwertend” (‘forelda, ofte nedvurderende’) (jf. f.eks. *DWDS* “Judendeutsch” og *Duden* “Judendeutsch”).

utpekte hebraisk som det samlende språket. Folkemålet, jiddisk, blei derimot ansett som ukultivert, ufullstendig og mindreverdige, og det var derfor ikke egna som fundament for en jødisk nasjon. Både sionistiske og andre aktivisters⁶ negative syn på jiddisk kom til uttrykk i mange sammenhenger, og disse ytringene harmonerte godt med allmenne oppfatninger om at jiddisk var umoderne og uraffinert; kort sagt et *ikke-språk* som var dårlig egna til høgkultur eller institusjonaliserte praksiser (Shandler, 2020, kap. 6 og 12).

Til tross for dette opplevde jiddisk språk og litteratur en betydelig blomstringsperiode i de første tiåra på 1900-tallet, og de ulike språkskappingsprosessene som var involvert, bidro sterkt til språkets vitalitet. Jiddisk florerte så vel i romaner og aviser som på scenen og kinolerretet, og det blei etter hvert undervisningsspråk og gjenstand for vitenskapelig gransking. Språkplanlegging og språkrøkt blei viktige tema, og i 1925 blei Yidisher Visnshaftlekher Institut (YIVO, eng. Yiddish Scientific Institute) etablert i Vilnius som sentrum for studier og normering av jiddisk (Kuznitz, 2014, kap. 2).

Et voldsomt tilbakeslag kom imidlertid i form av krigshandlingene som påførte det jødiske kulturfellesskapet uopprettelige skader. Om lag seksti prosent av Europas jøder blei offer for folkemord, og mange av de overlevende måtte integreres i nye samfunn – og i nye språkfellesskap (Shandler, 2020, kap. 14). Dermed mista det jiddiske språket mye av livskrafta og havna igjen i bakevja i mange land. En assimilatork tendens – med både eksternt og internt tildriv – råda i mange jødiske miljø etter krigen, og tallet på jiddisktalende fortsatte derfor å gå ned. I dag har jiddisk status som offisielt minoritetsspråk i en handfull land, blant dem Sverige (Shandler, 2020, s. 34). Den vestlige varianten av jiddisk, vestjiddisk, antas å være utdødd (Aptroot & Gruschka, 2010, s. 87), mens tallet på talere av østjiddisk anslås i ulike kjelder til å være mellom 400 000 og 2 millioner. Språkdata-basen *Ethnologue* oppgir tallet på førstespråksbrukere av jiddisk til å være litt over 370 000 (Eberhard, Simons & Fennig (red.), 2022).

3 Metode og materiale

I mi tilnærming til språkskaping for jiddisk i en norsk kontekst har jeg måttet gjøre flere avgrensinger og bortvalg. Jeg kommer ikke til å se på “artefactualisation” (jf. f.eks. Blommaert, 2008), dvs. utvikling av artefakter som ordbøker, grammatikker, læremiddel osv., som bidrar til å befeste et språks eksistens og avgrensing. Jeg har heller ikke undersøkt politiske dokument som kan tenkes å ta opp språkpraksisers offisielle berettigelse eller autonomi i et samfunn. I stedet vil jeg

⁶ Også grupperinger som ellers sto i opposisjon til mange sionistiske ideer, forfekta et syn på jiddisk som et mindreverdige språk. Det gjelder blant anna ulike avskygninger av *Maskilim*, reformbevegelsen som fra midten av 1800-tallet arbeidde for jødisk modernisering og opplysning (jf. Shandler, 2020, s. 124–125). Både ideologisk motivasjon og praktisk tilnæringsmåte varierte, men så vel de som tok til orde for samling om hebraisk, som de som tok til orde for kulturell assimilering og dermed overgang til store nasjonsspråk som tysk og russisk, var enige om at jiddisk med fordel kunne forlates.

fokusere på skriftliggjorte ytringer i ulike publikasjoner som kan kalles massemedier, og som dermed har et potensial for å nå ut til “nordmenn flest”. Aktørene kan grovt sett deles i tre grupper etter sine respektive hovedutsyn: a) “innfødt”-perspektivet, b) den profesjonelles (primært lingvistens) perspektiv, og c) den “ikke-innfødte” ikke-profesjonelles perspektiv (jf. Léglise & Migge, 2006, s. 316). Her legger jeg hovedvekta på kategori c, dvs. det ikke-profesjonelle “utafra-blikket” som kommer til syne i et stort mangfold av tekster. Jeg vil imidlertid også trekke inn enkelte tekster i kategori b, det gjelder særlig “ekspert-tekster” som ordbøker og andre oppslagsverk. Særlig i usignerte avisartikler er det ikke alltid lett å fastslå hvem som er opphavspersonen bak ei ytring og om vedkommende utgjør en “innfødtstemme” eller en “ekspertstemme”. Når jeg vier “innfødt”-perspektivet såpass liten plass, er det ikke fordi jeg mener at representantene for den jødiske minoriteten i Norge ikke har bidratt til diskusjoner om jiddisk (og språk i de jødiske miljøa for øvrig). Tvert imot viser en gjennomgang av jødiske tidsskrifter fra 1920- og 1930-tallet at mange var godt informert om de samtidige ordskifta omkring jiddisk – foruten at en stor andel av de første generasjonene av norske jøder sjøl beherska dette språket, om enn i varierende grad (Hårstad, 2022). Det er like fullt få spor av norske jøder som formidler denne kunnskapen i allmenne kanaler i tida før andre verdenskrig.⁷ “Innsider”-blikket på språkforhold i den jødiske minoriteten later altså i høg grad til å ha forblitt et gruppeinternt anliggende, og de tilløpa til språkdebatt som foregikk i jødiske miljø i Norge, kommer sjelden fram i allmennpressa. “Innfødt”-perspektivet kommer imidlertid indirekte til syne i noe av det som rapporteres fra andre land, men da fortolka av norske journalister uten samme minoritets-tilhørighet.

Tekstutvalget er i stor grad basert på hva som er tilgjengeliggjort i Nasjonalbibliotekets digitale databaser. Etter hvert er en stor andel av den totale norske avis- og tidsskriftfloraen inkludert og gjort søkbart der, men samlinga kan fortsatt ikke kalles komplett, og det er dessuten en del materiale som av tekniske årsaker ikke er like lett å søke i. Jeg regner likevel denne datamengden som representativ for det vi kan kalle den allmenne mediediskursen i Norge fra andre halvdel av 1800-tallet og framover til radio og fjernsyn for et allment publikum kom på banen med full tyngde omkring 1960. Norske lesere hadde naturligvis tilgang til – og blei influert av – tekster fra andre samfunn, men her legger jeg hovedvekta på det som er publisert i Norge, og som utgjorde det nærliggende lesestoffet for nordmenn flest. Jeg har likevel inkludert noen sentrale oppslagsverk (leksikon og ordbøker) fra 1800-tallet, som riktignok er utgitt i Danmark, men som må antas å ha vært godt kjent også i Norge.

⁷ En av få bokutgivelser fra en norsk-jødisk forfatter før andre verdenskrig er David Abrahamsens *Jeg er jøde: en norsk jøde om jødene i Norge og om folket uten landegrensene* (1935). Der får språkforhold lite omtale, men Abrahamsen nevner jiddisk, som han definerer som “et tysk-jødisk jargonsprog” (s. 133).

I tilnærminga mi har jeg basert meg på en søkestrategi som kan kalles abduktiv. Med utgangspunkt i et antall forhåndsvalgte søkeord og -fraser, nemlig *jiddisk*, *jødespråk*, *jøders språk* og *jødisk språk*, har jeg gått gjennom og nærlest en stor mengde av tekster og samtidig identifisert nye aktuelle søkeord, blant andre *jødesjargong*, *jødisk sjargong*, *jødedialekt* og *jødetysk*,⁸ som jeg så har brukt i ytterligere (mer raffinerte) søk i flere omganger. Det er naturligvis meningsløst å si at materialet dermed er “uttømt”, men jeg mener å ha skaffa meg et overblikk over viktige tendenser og utviklingslinjer i norskspråklig omtale av “jødenes språk”. I etterkrigstida blir tekstmengden så omfattende at det ikke har vært mulig å gå nærmere inn på alle relevante forekomster i materialet,⁹ og jeg har derfor måttet bruke en mer impresjonistisk tilnærming til denne tidbolken. Det innebærer blant anna at jeg har gjort stikkprøver i ulike teksttyper (skjønnlitteratur, aviser og faglitteratur) i ulike tiår, for å se på hvilke kontekster språknavnet eller språkomtaler forekommer i, og hvilke aktører som er involvert.

Men sjøl om det er mer overkommelig å få et dekkende bilde av medie-diskursen før andre verdenskrig, er det verdt å minne om at vi sjelden kan få full innsikt i hvilken språklig praksis den respektive skribenten “egentlig” har i tankene når han eller hun bruker en viss merkelapp. De analyserte tekstene gir bare i noen få tilfeller ei nærmere utgreiing om relasjonen mellom den anvendte termen og begrepsinnholdet, og det er dermed fullt mulig at aktørene snakker forbi hverandre fordi de gjør forskjellige konseptualiseringer av de språklige fenomena som er involvert. Både navngiving og andre former for omtale av språk gir oss likevel inntrykk av hvilke lingvistiske størrelser som er mer og mindre relevante, og ikke minst hvordan de er knytta til sosiale strukturer (jf. Krämer et al., 2022, s. 10–11).

4 Hvordan snakker jøder? Tidlige omtaler av “jøders språk”

At jødiske individer som oppholdt seg i det dansk-norske riket fra 1500-tallet og framover, snakka fremmede språk, må nok ha blitt observert, men det finnes få opptegnelser som sier noe om hva språket eller språka blei kalt. De såkalte portugiserjødene, det vil si de som ovafor blei omtalt som sefarder, altså jøder med røtter på den iberiske halvøya, kom til Danmark-Norge utover 1600-tallet og blei sagt å snakke “spaniolsk” (jf. Katz, 1988). Dette tilsvarer det som i våre dager blir kalt *ladino* eller *judesmo*. Noe seinere på 1600-tallet innvandra også askenaser, jøder fra Øst- og Mellom-Europa, men det er uklart hva de kalte språket sitt. Det var neppe “jiddisk”; Thing (2008, s. 148) tror de brukte betegnelser som

⁸ I tillegg kommer bestemt form av de ulike orda/frasene (*jødespråket*, *den jødiske dialekten* osv.), eldre skrivemåter (*sprog*, *jargon* mfl.) og ei lang rekke stavemåter av *jiddisk* (*giddisch*, *jiddish*, *jiddisj*, *jidisk*, *yiddisk*, *yiddisch*, *iddisch*, *yidesh*, *jeddisch* mfl.)

⁹ I perioden 1946–2000 er det for eksempel godt over 10 000 treff på “jiddisk” (med ulike stavemåter) i Nasjonalbibliotekets digitale base.

“loshn ashkenaz” (‘Tysklands språk’), “undzer shprakh” eller “loshn-eynu” (‘vårt språk’). Et anna sannsynlig alternativ er “taytsch” (‘tysk’) (jf. del 2).

I en kongelig forordning fra 1747 “ang. hvorledes de i Kongens Riger boende Jøder udi Thingsvidnesaker skulle aflegge Eed” (Timme, 1841, s. 445–446) får vi et lite innblikk i hvilken oppfatning dansk-norske myndigheter på den tida hadde av “jøders språk”.¹⁰ Forordninga slår fast at før en jøde skal vitne, skal rabbineren holde en formaningstale “med forstaaelige og bevægelige Ord”. Deretter skal han tiltale vitnet med et formular “paa Tydsk eller Dansk Sprog” (§ 7). Denne andre delen av seremonien har altså en eksplisitt språkbestemmelse, mens det ikke er tilfellet for den innledende formaningstalen. Lovgiveren er altså klar over at “jøder flest” vil foretrekke et anna språk i en slik sammenheng, og derfor slår forordninga videre fast at edsavleggelsen skal overværes av professoren i hebraisk ved Københavns universitet, “for at paaagte, om Alt, som her er befalet, nøie efterkommes” (§ 12). I tilfeller der professoren ikke kan møte, utnevnes i hans sted “en lærd og i Jødisk Sprog og Skikke forfaren Mand”. Ettersom disse seremoniene så tydelig skulle foregå innafor rammene av synagogens virksomhet, må vi anta at “Jødisk Sprog” her viser til hebraisk, også fordi hebraisk tradisjonelt har vært det dominerende språket på det juridiske feltet i jødiske samfunn (Even-Zohar, 1990, s. 122).

Mot slutten av den dansk-norske epoken var det etter alt å dømme minimal bruk av de minoritetsegne språka som de jødiske immigrantene hadde hatt med seg, dvs. ladino og jiddisk. Skautrup (1953, s. 222) anslår at ladino gikk ut av bruk i Danmark før 1800, mens jiddisk levde inn på 1800-tallet. I den norske riksdelen var det som kjent få jøder som fikk slå seg ned før 1851, og vi kan ikke regne med noe jødisk språkfellesskap her. Det er dessuten diskutabelt om disse immigrantene til Norge, som riktignok var “av jødisk herkomst”, i det hele tatt kan brukes som eksempler på jødisk innvandring – rett og slett fordi de ikke lot seg kategorisere som jøder, i religiøs eller kulturell forstand. Vel hadde de jødiske aner, men verken de sjøl eller omgivelsene oppfatta dem som jøder etter lovens bokstav, og dermed var heller ikke eksklusjonsparagrafen i Grunnloven relevant for dem (jf. Bruland, 2010, s. 72).

Thing (2008, s. 147) anslår at jiddisk ikke blei et aktivt språk blant jødiske dansker igjen før omkring 1880, da immigrasjonen fra øst tiltok. Flere danske ordbøker fra denne tida, som vi må anta var i bruk også i det nylig sjølstendige Norge, omtaler “Jødesprog”, men det blir ikke gjort nærmere greie for hva dette er ment å dekke (jf. Thing, 2008, s. 150). I tredje bind av *Dansk Ordbog* fra 1820 defineres “Jødesprog” slik (s. 150): “Det Sprog, Jøderne fordem taledede i deres Fædreneland. It. det fordervede Sprog, som Jøderne for en Deel nuomstunder tale inbyrdes imellem hverandre.” I første del må det være snakk om hebraisk, mens “det fordervede Sprog” trolig er jiddisk. Også Christian Molbechs *Dansk Ordbog*

¹⁰ Som Timme kommenterer i utgaven fra 1841 (s. 445), blei denne forordninga neppe gjort gjeldende i Norge, og etter at Grunnlovens § 2 (“jødeparagrafen”) trådte i kraft i 1814, blei den nærmest irrelevant.

(1833) beskriver “Jødesprog” som “en fordærvet hebraisk Dialect” (s. 548). I 1833 blei det utgitt ei ordbok med tittelen *Nothwendiger Einblick ins sogenannte Juden-Ebräisch* i Rendsburg, som den gangen var del av det danske riket. Termen “Juden-Ebräisch”, altså ‘jøde-hebraisk’, er nærmest ukjent fra tyske kjelder, så det er mulig dette er ei særdansk tillaging (Thing, 2007).

I et tidlig leksikon som Kofods *Conversations-Lexicon* (første utgave 1818–1826, basert på det tyske Brockhaus’ *Conversations-Lexicon*) er det ingen ting i en ellers fyldig artikkel om germanske språk som antyder at jiddisk blir betrakta som en egen varietet (Kofod, 1827, s. 281–282). I omtalen av hebraisk samme sted støter vi på uttrykket “den [fra Hebraisk] nedstammende rabbinske Dialect”. Den videre formuleringa er ikke entydig, men kan leses som at det er snakk om en språklig varietet “som først uddannede sig [...] i Middelalderen blant de spanske Jøder”, og da kan vi få et glimt av det som i dag blant anna kalles ladino, men verken “spaniolsk” eller andre språknavn blir nevnt. Fra omtrent samme tid finnes det omtaler av “Jødesprog” som “et fordærvet Sprog”, noe som også indikerer en bevissthet om at mange jøder snakka “blandingsspråk”, altså noe som var verken “reint” hebraisk eller “reint” spansk/tysk/arabisk osv. (mer om dette nedafor). I mange tilfeller viser nok benevnelser som “jødespråk” o.l. likevel til jødedommens sentrale språk, hebraisk. Det kan vi for eksempel regne med når Henrik Wergeland (under pseudonymet Siful-Sifadda) formulerer seg slik i farsen *Ah!* fra 1827: “Det flyver snart Latin, og snart et jødisk Ord igjennem Vinduet” (1827, s. 5).

Fra 1860- og 1870-tallet finner vi flere spor av at “jøders språk” kan være noe anna enn hebraisk, men da er det i notiser fra utlandet, som i “En engelsk Politihistorie” i *Stavanger Amtstidende og Adresseavis* 8. januar 1863. I historia inngår jøden Levy Samuel, som snakker en “Jødedialekt”. *Bergensposten* beretter 21. mai 1870 fra “den russiske Provins Bessarabien” (region i dagens Ukraina og Moldova) at jøder der snakker “en Blanding af forvansket Tysk, Polsk og Russisk og paa mange Maader korrumpere de hebraiske Udtryk”. Også i *Kristiansands Stiftsavis* 9. mai 1878 og i *Flekkefjords budstikke* 23. mai 1883 brukes frasen “det jødiske sprog”, og ettersom det i begge tilfeller dreier seg om dagligdagse forhold knytta til østeuropeiske jøder, er det grunn til å anta at det siktes til jiddisk og ikke hebraisk. *Krigsraabet* nr. 1 i 1895 (s. 2) beretter fra livet i “jødekvarteret” i en polsk by, og der går det tydelig fram at “det jødiske sprog” er noe anna enn hebraisk: “Indenfor hjemmets døre blev aldrig andet end jødisk talt. [...] Paa det jødiske sprog levede og elskede man og handlede man retfærdigt. Paa hebræisk bad man til Herren, Gud.” *Morgenbladets* “Orient-Korrespondent” beretter fra Palestina i morgenutgaven den 29. juni 1897, og vedkommende skriver uten omsvøp at “Jødernes Sprog er et fordærvet, modbydeligt lydende Tysk”.

I 1860-åra støter vi på et anna nøkkelbegrep fra jiddiskens historie, nemlig *sjargong*. I en notis om opprettelsen av et jødisk teater i Warszawa i *Det Norske Rigstidende* 9. mars 1868 (også trykt i *Bergensposten* 18. mars) fortelles det at man “sætter sig til Formaal at opføre Stykker i den jødiske Jargon”. En artikkel

om polske jøder i *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* 2. august 1875 nevner “den eiendommelige polsk-tydske Jargon stærkt isprængt med hebraiske Ord”. Termen sjargong har ei lang forhistorie som betegnelse for (uforståelige) gruppespråk av ulike slag, men det er godt dokumentert at tilhengere av den jødiske opplysningsbevegelsen, *Haskalá*, fra slutten av 1700-tallet bidro til å knytte den særlig til jiddisk (jf. f.eks. Olszewska & Twardowska, 2016, s. 87–88; Weinreich, 2006, s. 321–322). For mange *Haskalá*-talsmenn, og seinere for mange sionister, var det opplagt at jiddisk var en språklig praksis som ikke var forenlig med ei modernisering av den jødiske livsforma (jf. del 2). Merkelappen “sjargong” blei brukt for å markere at dette var en korrumpert og vulgær varietet, et *ikke-språk* uten de kvaliteter som behøvdtes for å være kulturbærer. Enkelte skribenter oppfatta riktignok “sjargong” som et nøytralt synonym til “østjødernes språk” (jf. Thing, 2008, s. 150; Weinreich, 2006, s. 321), men særlig i skrifter med et sionistisk budskap har termen en overveiende negativ og nedvurderende klang. Når den litt etter litt kommer i bruk i norskspråklig litteratur med referanse til jødernes språkbruk, er det som et innlån via tyske eller engelske tekster, og med tilsvarende varierende valør – fra det åpenbart nedsettende til noe forsøksvist objektivt. Det siste er tilfellet når *Landposten* 2. desember 1899 trykker en reportasje fra en “Specialkorrespondent i Rumænien” som forteller om “høist interessante” teaterstykker “forfattede paa jødisk-tydsk, det saakaldte Jargon”.

En treffer på spredte forekomster av både “dialekt”- og “sjargong”-termene i norske aviser utover siste del av 1800-tallet, men det er samla sett lite nordmenn har kunnet lese om språkforhold blant jøder. Et unntak er en artikkel om jødene i Jerusalem i *Kristiansundsposten* 18. oktober 1884. Der blir det omtalt at jøder der finnes i tre grupper, “Aschkenasim”, “Sephardim” og “Maghrabim”, som har hvert sitt språk: “De første tale jødisk Dialekt og stamme fra Rusland, Polen, Østerrig, Ungarn, Tyskland og Holland. Sephardinerne tale Spansk og Maghrabinerne Arabisk.” Her viser “jødisk Dialekt” mest trolig til (varianter av) jiddisk. Også *Lister og Mandals Amtstidende* og *Adresseavis* kan sies å ha gått noe mer i detalj om språkpraksiser i jødiske samfunn når de den 29. oktober 1892 trykte reisebrevet “Minder fra et ophold i Rusland julen 1890”. Der blei byen Kowno (dagens Kaunas i Litauen) sagt å romme fem nasjonaliteter: “nemlig russere, polakker, lithauere, tyskere og jøder, der alle tale forskjellige sprog”:

Blant den dannede del af jøderne tales i almindelighed russisk, medens den simple mand betjener sig af et sprog, den saakaldte jargon, der i tidernes løb har dannet sig, og som hovedsagelig bestaar af tysk, saaledes som det taltes i det 15 og 16 aarhundrede, stærkt blandet med spanske, hebraiske og slaviske ord, et resultat af jødernes omflakken fra det ene land til det andre.

En vesentlig mer pejorativ klang har “sjargong” når det dukker opp i en artikkel om “Det østeuropeiske Jødespørgsmål” i *Christiania Nyheds- og Avertissements-Blad* 27. september 1897: En korrespondent i Istanbul omtaler “en

skare halvnøgne, af Drik og Sygdom hærjede Kvinder, der fylder Gaden med deres skrækkelige jødiske Jargon”.

Rett etter århundreskiftet finner vi uttrykksmåter som “den ægteste Jødejargon” (*Social-Demokraten* 30. januar 1902), “Jødejargonen” (*Morgenbladet* 13. april 1902) og “den jødiske Jargon” (*Kongsberg Adresse* 1. august 1903), og termen “Jødejargon” blir i opplistinger brukt som språknavn på linje med “Polsk”, “Tysk” og “Lettisk” (dvs. latvisk) (f.eks. *Farsund Avis* 31. oktober 1905).

Hvis vi kaster et blikk på den mest allmennretta faglitteraturen fra denne tida, ser vi at “Jødetyisk” er den vanligste merkelappen. I Johnsens *Norsk Haandlexikon for almennyttige Kundskaber* (1881, s. 967) omtales i artikkelen om jødisk litteratur “det saakaldte Jødetyisk, en Blanding av høytyske og hebraiske germaniserede Ord”. Og i det samtidige svenske oppslagsverket *Nordisk familjebok* (1876–1899) er “Judetyiska” et eget oppslagsord (Lindner, 1884, sp. 1410): “ett af tyske og polske judar användt språk, som utgör en blandning af högtyska och förtyskade hebreiska ord”. *Illustreret Konversationsleksikon*, som kom i ni bind 1892–1900,¹¹ har “Jødetyisk” som egen artikkel. Den innledes med følgende forklaring: “fordærvet Tysk, hvor Tysken vel udgør Grundlaget, men dels er forvansket, dels tilsat med Ord af det hebraiske o.a. Sprog” (Horn, 1896, s. 142). I det tredje store leksikonet på det skandinaviske markedet på denne tida, *Salmonsens store illustrerede Konversationsleksikon* (1893–1911), er ikke “Jødetyisk” eget oppslagsord, men det blir brukt som fagterm i artikkelen om “Rotvælsk”, der man kan lese at “Hovedkilde med Hensyn til Ordforraadet er Jødetyisk” (Blangstrup, 1904, s. 235). Også ordbøker fra samme tid opererer med denne termen: Dahl og Hammers (1907) *Dansk Ordbog for Folket* bruker “Jødetyisk” både som oppslagsord og som term i andre artikler, mens Tønnesens (1910) *Retskrivingsordbog over det norske riksmaal* bare bruker det som term i etymologier. Som vi skal se, har termen “jødetyisk” blitt videreført i varierende utstrekning fram til våre dager.

5 Jiddisk kommer på banen

Den eldste entydige forekomsten jeg kan finne av språknavnet jiddisk i norsk presse, står i *Kringsjaa* den 14. oktober 1893 (nr. 8, s. 575). Der opptrer “yiddisk” i parentes i en omtale av engelske jøders språk – for øvrig “et tarveligt vulgærsprog”, ifølge den britiske skribenten. Seinere samme år, i *Morgenbladet* 21. desember, finnes stavemåten “Yiddisch” i en omtale av det “forunderlige Tungemaal” som jøder i London bruker. I juli 1899 rapporterer flere aviser kort om en teateroppsetning i New York som spilles på “‘moderne’ hebraisk eller, som det heder, ‘Yiddish’” (*Søndenfeldske Avis* 18. juli, *Laurvigs Blad* 19. juli,

¹¹ Dette verket var danskprodusert, men blei utgitt parallelt i Norge i kommisjon hos H. Aschehoug & Co (W. Nygaard). Det skulle seinere utgjøre grunnlaget for det som blei det første “helnorske” leksikonet, *Illustreret norsk Konversationsleksikon* (1907–13), i seinere utgaver mest kjent som *Aschehougs konversasjonsleksikon*. Her er ikke “jødetyisk” eget oppslagsord.

Hortens Blad 21. juli). Både stavemåtene og det faktum at språknavnet dukker opp i beretninger fra engelskspråklige kontekster, antyder at engelsk har vært ei sentral kilde til denne termen ved innlån til norsk, sjøl om den etymologisk står nærmere (eldre) tysk (jf. del 2). Migrasjonen til England og USA satte språknavnet i spill med ny intensitet fra 1870-åra.¹² Ei rekke engelskspråklige aviser fra denne tida bruker nevninga “Yiddish”, og med utgivelsen av Harkavys *Yiddish-English Dictionary* i 1898 var stavemåten så å si fasttømra (Weinreich, 2006, s. 322). Varianten med dobbel *d* blei også snart innlånt også i tysk, men med tysk ortografi (*Jiddisch*). Også fransk lånte tidlig inn den engelske skrivemåten (uten stor forbokstav), men seinere har varianten *yidich* blitt normert og er trolig den mest brukte i nyere tid (Nahon, 2017, note 2).

Det var stavemåter med initial *j* som raskt blei dominerende i norsk presse, men det er ellers vaklende staving i de første tiåra på 1900-tallet: I 1902 finner vi “jiddish” (*Bergens Aftenblad* 20. august), i 1903 omtales “jiddisch” i en reiseberetning fra Chicago (Daae, 1903, s. 21), i 1906 finner vi igjen varianten “yiddish” (*Trondhjems Adresseavis* 22. desember), og i 1912 kommer det første eksempelet på “jiddisk” (*Tromsø Stiftstidende* 23. mars).¹³ Andre varianter som er i omløp, er “jedisch”, “yiddisch”, “jedish”, “jiddis” og “Jeudisch”. Parallelt med dette, og gjerne som utfylling eller forklaring til det svakt konvensjonaliserte språknavnet, finner vi betegnelser som “Jødejargon” (*Farsund Avis* 31. oktober 1905), “jødisk Jargon” (*Sarpen* 2. januar 1908 og *Hortens Avis* 3. januar 1908), “polsk-jødisk Dialekt” (*Ørebladet* 10. juni 1904), “den jødiske Dialekt” (*Solørposten* 23. mai 1908) og “russisk-jødisk dialekt” (*Bratsberg-Demokraten* 9. august 1910).

Men sjøl om man rundt 1900 sporadisk kan treffe på fenomenet jiddisk i norsk presse, vel å merke under varierende benevnelser, er det ingen som gir språket fyldig omtale. Det er først i 1910-åra at avisleserne får mer informasjon enn språknavnet. Den 18. juli 1911 trykker *Dagbladet* en kort artikkel om jødisk teater i New York, der “jiddisch” blir presentert som “det merkelige jødesprog, som tales av millioner av jøder rundt omkring i verden”. Videre omtales språket som “en merkelig blanding av hebraisk og tysk med en tilsætning av engelsk, fransk og portugisisk”. Særlig nøytral eller djuptloddende kan ikke denne framstillinga sies å være, men den nådde trolig ut til en god del lesere, for samme notis blei trykt i ei rekke lokale og regionale aviser den kommende måneden (*Glommen-dalen* 22. juli, *Tunsbergaren* 21. juli, *Sarpen* 8. august, *Fredrikstad Tilskuer* 8. august, *Romsdals Amtstidende* 11. august, *Tromsøposten* 15. august).

Social-Demokraten trykte den 12. oktober 1914 det som trolig er den første “ekte” smakebiten på jiddisk ment for et allment norsk publikum. I en artikkel som omtaler forholda blant jøder i “russisk Polen”, gjengis en kort tekst “paa den

¹² *Oxford English Dictionary Online* (2022) viser til en amerikansk avistekst fra 1871 som første forekomst av “Yiddish” som språknavn.

¹³ Samme avis bruker varianten “jidisk” den 17. februar, men ettersom dette er ett av få belegg på stavemåten i avisarkivet, kan det bero på en tastefeil.

offisielt benyttede tysk-jødiske jargon” (noe anna språknavn blir ikke benytta). Den korte språkprøva er satt i fraktur, mens artikkelen (og avisa ellers) er i antikva, og den avsluttes med følgende megetsigende bemerkning: “Som man ser et kuriøst aktstykket”. Det blir ikke nevnt at jiddisk vanligvis skrives med hebraiske skriftegn.

Den første avisartikkelen som presenterer jiddisk språk og språkhistorie på et mer faglig velfundert vis, kommer i 1916. Ei nøktern og saklig utgreiing om “Østjødernes og jiddish”¹⁴ skrevet av den svenske dosenten Fredrik Böök (1883–1961) blei oversatt til norsk og publisert i *Norske Intelligenssedler* (17. juli) og *Folketidende* (4. august). Noe terminologisk gjennombrudd skjedde likevel ikke med dette. Videre utover i tiåret blir jiddisk like ofte omtalt som “jødesprog” (f.eks. *Trondhjems Adresseavis* 13. juli 1916 og *Bergens Tidende* 19. august 1916), “tysk jødedialekt” (*Tromsø Stiftstidende* 4. desember 1919), “den tysk-jødiske Jargon” (*Ørebladet* 19. mars 1916) og “jødetysk” (f.eks. *Haugesunds Avis* 29. desember 1916). Det er ikke alltid så lett å skjønne hvilken språklig praksis skribenten sikter til, særlig når “jødesprog” blir brukt. For eksempel brukes “jødesproget” i boka *Landstrykerliv i Amerika* (Hansen, 1918) som betegnelse på det innvandra jøder i USA snakker, og da er det naturlig å anta at det er tale om (øst)-jiddisk. Et anna eksempel finner vi i *Tidens Tegn* den 4. juli 1919. Da berettes det fra et protestmøte i Polen der rabbiner Lewithan brukte “det for fremmede ganske uforstaaelige jødesprog”. Seinere i samme artikkel blir det omtalt at ei minnebønn på møtet blei holdt på hebraisk, og dermed er det grunn til å tro at den førstnevnte varietetten var jiddisk. Også “jødisk” blir noen ganger brukt som språknavn, og da er det ikke opplagt hvilket språk det siktes til. En kort notis i *Morgenbladet* 21. juli 1920 (også i *Dagen* s.d. og *Verdens Gang* 23. juli) rapporterer fra sionistkonferansen i London tidligere i måneden: “De delegerte ropte i munden paa hverandre paa jødisk, engelsk og jødetysk.” I neste setning går det fram at “den ærværdige overrabbi [...] ropte høit på hebraisk”, og dermed blir det mindre trolig at “jødisk” er synonymt med hebraisk. Kanskje er det her snakk om skillet mellom østjiddisk (“jødisk”) og vestjiddisk (“jødetysk”). I en artikkel om Lev Trotskijs nyutgitte sjølbioografi i *Tidens Tegn (Oslo Aftenavis)* 28. januar 1930 presiseres det at han “aldri har talt jødisk” til tross for at han er “fullblods jøde”, og her er det nok jiddisk som er ment.

Det overordna inntrykket av norske mediers omtale av jøders språk i tida før 1920, er at det dreier som et vagt konsept uten etablert navn. I mange tilfeller stilles benevnelser opp ved sida av hverandre – f.eks. “Yiddish – Jødedialekt”, “den jødiske Dialekt ‘Yiddish’”, “jiddish (jødesprog)”, “paa jødisk jargon (jiddisch)”, “Jiddisch (tysk jødedialekt)” og “jødisk jargon eller jiddisk”. Et liknende behov for å reflektere vaghet kan vi lese ut av den hyppige bruken av “såkalt” (i ulike varianter) i omtale av denne språkpraksisen: f.eks. “det saakaldte Jiddisch” og “d.s.k. jødisk jargon eller jiddisk”. Sammen med utstrakt brukt av

¹⁴ I samme artikkel brukes både stavemåten “jiddish” og “jiddisch”.

anførselstegn antyder disse virkemidla at skribentene ikke anser språknavnet som tilstrekkelig kjent eller anerkjent blant sine lesere. En annen gjennomgangstone er at den aktuelle språkpraksisen er utprega internasjonal eller iallfall utenlandsk. Flere steder brukes uttrykk som “det internationale jødiske sprog” (f.eks. *Smaalenenes Social-Demokrat* 25. november 1915) og “jiddisk”, dette jødernes universalsprog” (*Dagen* 18. juli 1925), og det finnes som nevnt få omtaler av jøders språk i denne perioden med et norsk utspring. Blant unntaka er en kort artikkel med tittelen “Jøderne i Norge” i *Rjukan* 21. mai 1913. Der kan man lese at de fleste jøder i Norge snakker “jiddisch eller jargon, en blanding av tysk og hebraisk”. Og videre: “Men de fleste norske jøder taler selvfølgelig også norsk.” En omarbeidd versjon sto på trykk i *Nidaros* 23. mai s.å., og deres lesere kunne også lære at jøder i Norge “taler en blanding av tysk og hebraisk”: “Men de fleste taler dessuten som regel godt norsk.” Ellers er det noen spredte omtaler av hvordan jødiske innvandrere snakker “gebrokken” norsk, altså har innslag av innlærerfeil. Dette kan vi for eksempel lese ut av en notis i *Nordland* 2. september 1914 (også i *Tromsø Stiftstidende* 4. september) der det berettes om en jødisk handelsreisende som skal ha snakka “sin eiendommelige jødedialekt” på Drammens posthus. Her blir altså ikke “jødedialekt” brukt om jiddisk, men om norsk “fra en jødes munn”.

6 Språknavnet svart på hvitt – jiddisk innlemmes i leksikon og ordbøker

Om vi skal snakke om noe gjennombrudd for språknavnet *jiddisk* i Norge, må vi over i 1920-åra. Da kom de første leksikonoppføringene retta mot et norsk publikum. I 1921 kom bind to av *Karl Meyers Konversationsleksikon. Dansk-norsk Haandbog*, og der hadde “Jiddisch” egen artikkel. Den er ikke omfattende, men det blir slått fast at det er et “jødisk Blandingssprog” med en særegen historie, og noen hovedkjenntegn blir nevnt (Meyer, 1921, s. 685). Året etter kom bind fem av *Aschehougs konversationsleksikon*, og der er også “Jiddisch” med som eget oppslag. Artikkelen er lengre enn den hos Meyer, men likner ellers påfallende mye. Igjen er grunndefinisjonen “et særlig jødisk blandingsprog”, og “jødetysk” stilles opp som synonym (Krogvig, 1922, s. 869). Omtrent samtidig kom andre utgave av *Salmonsens Konversations-Leksikon* ut i Danmark, og nyrevisjonen innebar at “Jiddisch” blei med som oppslagsord (Blangstrup, 1922, s. 93–94).

Naturligvis var leksikon langt ifra noe allemannseie i Norge på denne tida, men det at jiddisk nå blei del av denne typen autoritative verk, også utafør de mest snevre fagmiljøa, må likevel ha bidratt vesentlig til *skapinga* av et inntil da nærmest ikke-eksisterende språk. Innlemminga i leksikon sier samtidig noe om hvordan leksikonutgiverne anså språkets og språknavnets status i samfunnet. Begge deler var nå så veletablert og anerkjent – også i en norsk kontekst – at det gav mening å vie dem plass i allmenne oppslagsverk. Det bekreftes også av at språknavnet kom inn i ordbøker omtrent på samme tid: I *Ludvig Meyers Fremmedordbog* (Dahl & Dahl, 1924, sp. 1172) er både “Jiddisch” og “Yiddisch”

lemma med en definisjon som starter slik: “en middelhøytysk Dialekt, som brukes av Østjøder”. Her blir altså ikke jiddisk uten videre tilkjent språkstatus. Ola Raknes’ store *Engelsk–norsk ordbok*, som kom ut i 1927, inkluderer “Yiddish” som engelsk lemma, men da er den norske oversettelsen “jødetysk” (sammen med “jødisk”).¹⁵

I 1933 kommer “Jiddisch” som oppslagsord i *Gyldendals konversasjonsleksikon*. En omfangsrik artikkel innledes med “jødetysk, et blandingsprog, hvori inngår fl. Bestanddeler” (Schieldrop, 1933, s. 104–105). I 1934 kommer *Arbeidernes Leksikon* (Friis & Hegna, 1934) der “Jiddisch” har egen artikkel, og året etter er ordet på plass i *Tidens fremmedordbok* (Lionæs & Stene, 1935) med forklaringa “jødetysk (sprog)”.

Et tegn på at mange profesjonelle skribenter konfererte oppdaterte ordbøker og oppslagsverk, er at stavemåtene med *j* blir mer dominerende i tekstkorpuset utover i 1920- og 1930-åra. Stavemåten etter engelsk forbilde, “Yiddish”, sto fortsatt sterkt i norskspråklige aviser i USA (som *Nordisk Tidende*, *Norgesposten*, *Scandia* mfl.), men her heime blei “jiddisch” den foretrukne varianten. Fra slutten av 1920-åra ser vi også at språknavnet opptrer hyppig i avistekster der språk blir lista opp, f.eks. i omtaler av hvilke språk ei bok er oversatt til, eller i framstillinger av hvor mange brukere av ulike språk som bor i en viss by eller stat. I noen tilfeller står det utfyllinger som “tysk-jødisk”, “jødisk jargon” eller “jødisk umgangsmål” i parentes bak, men generelt blir jiddisk behandla på linje med andre språk.

For øvrig er det naturlig å se økninga i jiddisk-omtale i norske aviser i sammenheng med tendenser i det generelle nyhetsbildet i 1920- og 1930-åra. Både etterspillet etter verdenskrigen, tiltakende antisemittisme og ulike sionistiske tiltak – forhold som sjølsagt var forbundet – gjorde jøder og “det jødiske” til avisstoff, og dermed blei også jiddisk språk og litteratur oftere tematisert. Som nevnt (jf. del 2) skjedde det på denne tida ei statusheving av jiddisk i flere samfunn, særlig i Polen og deler av Sovjetunionen. Jiddisk-aktivistene møtte motstand fra flere hold – blant anna fra jødiske miljø som sto for en annen språkideologi – og også slikt gjenmæle førte til avisnotiser og større oppmerksomhet rundt fenomenet jiddisk. Målt i tall kom språknavnet jiddisk på trykk i norske aviser nesten tre ganger så ofte i 1930-åra som i 1920-åra, og i de fleste tilfeller dreier det seg om nettopp beretninger fra andre deler av Europa, USA eller det som etter hvert skulle bli staten Israel.¹⁶

Dette må vi også se som bakgrunnen for at “jiddisch el. jiddisk” blei eget lemma allerede i første utgave av rettskrivingsordboka som var startpunkt for den lange “Tanums-tradisjonen”. I ordboka som kom i 1940 (Sverdrup & Sandvei,

¹⁵ I Sverdrups enda større *Tysk-norsk ordbok* fra 1933–1936 blir derimot tysk “yiddisch” oversatt med “jiddisk, jødetysk” (sp. 3118), men bruken av liten bokstav viser at det her er snakk om adjektivet. I et tillegg til bind 2 av ordboka (Sverdrup, 1936, sp. 3361) er også “jiddisch” oppslagsord (med “jiddisk, jødisk-tysk” som norske ekvivalenter). Dette antyder ei utvikling i retning av at initial *j* blei det vanligste i det tyske språkområdet.

¹⁶ Basert på enkle søk etter de seks vanligste stavemåtene av “jiddisk” i Nasjonalbibliotekets avisbase i juli 2022. 1920–29: 169 treff; 1930–139: 446 treff.

1940), hadde artikkelen ei parentetisk utfylling, “jødetysk, om språk”, som var med fram til åttende utgave (1996) da artikkelen blei endra til “blandingsspråk blant jøder i tysktalende deler av Øst-Europa”. “Jødetysk” besto like fullt som eget lemma, og slik har det forblitt også i niende (2005) og tiende (2015) utgave. I *Riksmålsordlisten* kom “jiddisch el. jiddisk” inn i utgaven fra 1963, og i *Riksmålsordboken* (Guttu, 1977) er det samme oppslaget etterfulgt av “tysk dialekt (med sterke innslag av hebraisk og slavisk) talt av jøder, i Israel (vsa. hebraisk), tidligere også i Øst-Europa”. *Nynorsk ordliste* innlemma “jiddisch el. jiddisk” i den fjerde utgaven (“Større utgåve” fra 1980). Der står også “jødetysk” som parentetisk utfylling, og den har blitt stående i alle etterfølgende utgaver (ellefte utgave kom i 2012). I *Nynorskordboka* (Hovdenak et al., 1986) er “jiddisch el. jiddisk” oppslagsord med en artikkel som starter slik: “blandingsspråk som vart til i mellomalderen blant jødar i Aust-Europa”.

Som nevnt øker forekomsten av medieomtaler av jiddisk massivt i andre halvdel av 1900-tallet, og det er derfor vanskelig å tegne et detaljert bilde av alle aktuelle diskurser omkring språket og språkforhold i jødiske miljø. Det blir likevel tydelig at glottonymet *jiddisk* blir anerkjent i større grad enn språket *per se*. Sjøl om språknavnet får et sterkere fotfeste fram mot tusenårsskiftet, er ikke det ensbetydende med at størrelsen det refererer til, uten videre blir konseptualisert som et “normalt” språk. Det er mange eksempel på at jiddisk fortsetter å opptre i omtaler og definisjoner som innebærer ulike former for modifisering.

Det er fire strategier som går igjen: Den første dreier seg om koplinger til begrepet “dialekt”; gjennom 1900-tallet finner vi tilfeller av at jiddisk blir framstilt som en dialekt – og dermed som noe anna enn et “egentlig” språk. Dette ser vi blant anna i *Norsk allkunnebok* (Sudmann, 1954) der “jiddisch” blir omtalt som “ty[sk] dialekt brukt av jødar”. Et nyere eksempel står i *Kunnskapsforlagets store norske ordbok* (Guttu, 2017) som gjenbruker definisjonen fra *Riksmålsordboken* fra 1977 (se ovafor) og slår fast at jiddisk er “tysk dialekt”. Termen “dialekt” kan sies å være en nøytralt klassifiserende term, men som Olszewska og Twardowska (2016, s. 86) påpeker i si gransking av hvordan jiddisk blei omtalt i jødiske aviser i Tyskland i første halvdel av 1900-tallet, står benevnelsen i denne konteksten ofte for ei entydig nedgradering av en varietet. De argumenterer i tråd med Fishman (1985, s. 4) som mener at “dialekt” har blitt brukt nettopp for å unnlate å tilkjenne jiddisk status som *språk* – en term han hevder allmennheten anser som “a honorific designation, implying a higher, better, more perfect or distinguished level or state than that of a ‘dialect’”.

Den andre grepet er bruk av modifiserende uttrykk som jeg har vært inne på ovafor, dvs. “såkalt”, “en slags”, “som noen kaller det” mfl. I *Verdens Gang* 8. september 1952 står for eksempel denne formuleringa: “[Hebraisk] må ikke blandes sammen med det som kalles jiddish, som bare er en slags dialekt.” Her stilles altså et “ekte” språk, hebraisk, opp mot en størrelse med en annen – underordna og uklar – status.

En tredje framgangsmåte går ut på å stille opp et kompositum som synonym, som “jødetysk”, “jødisk-russisk” eller “jødepolsk”, for å understreke at fenomenet som omtales, er en avart av et anna språk. Denne tankefiguren setter størrelser som “tysk” som en normalitet, og så tilføyes et prefiks som *jøde-* for å danne en merkelapp for en modifisert eller “mindre normal” tysk. Som nevnt gjenfinnes språknavnet (og adjektivet) “jødetysk” gjennom hele den undersøkte perioden, og det står også i våre dager som oppslagsord i enkelte ordbøker.

Den fjerde strategien er beslekta med den tredje: Den dreier seg om framheving av det “uhele” ved jiddisk gjennom å omtale det eksplisitt som “blandingsspråk” eller gjennom å bruke bindestreksbeteikninger som mer indirekte antyder hybriditet. Jeg har vist flere eksempler på hvordan “blanding” inngår både i oppslagsverk og avisomtaler, og det er også mange tilfeller av konstruksjoner som “russisk-jødisk”, “tysk-hebraisk” og “et slags tysk-jødisk språk”, som *Friheten* skriver 26. mars 1953. *Arbeiderbladet* bruker begge varianter når de den 22. april 1931 omtaler jiddisk som “det tysk-russisk-jødiske blandingssprog”, og det samme ser vi i *Verdens Gangs* omtale av nobelprisvinner Isaac B. Singers språk som “jiddish (et jødisk-tysk blandingsspråk)” den 6. oktober 1978. *Dagbladet* bringer den 10. februar 1938 en notis fra Romania, der jødernes “blandingssprog av tysk og hebraisk” blir sagt å likne “et metall som ikke er oppløst i smeltedigelen”. Poetisk nok, kan man si, men det stiller like fullt opp ei motsetning mellom “egentlige” (og “pure”) språk som tysk på ei side og “amalgamer”, som jiddisk, på den andre.

Jeg kan påvise ei ganske klar utvikling i hvordan denne blandaheten blir vurdert. I den tidlige fasen er det hybride og ureine langt oftere framheva som noe sterkt negativt og satt i forbindelse med mer generell kulturfordervelse og vulgaritet. Et tidlig eksempel i så måte er et reisebrev fra Romania trykt i *Morgenbladet* 13. april 1902. Der omtales “Jødejargonen” som “den græsseligste Blanding av forvansket Tysk og Hebraisk samt tilsat med Russisk og lignende Sprog efter Behag”. Skribenten, som er en norsk teolog, kopler dessuten dette språkets kvaliteter direkte til jødernes “Væsen”:

Det er virkelig næsten, som om alt bliver uskjønt, naar en Jøde hernede kommer i Berøring med det [...] selv sit Folks gamle Sprog, selv dets Skjønhed har han forstaaet at trække ned ved en Udtale, som savner hvert Spor av Velklang.

Et anna talende eksempel er beskrivelsen av jiddisk som “et forvansket, med slet tysk opblandet hebraisk” i *Tromsø Stiftstidende* 23. mars 1912, og *Trondhjems Adresseavis* refererer den 8. mars 1921 sionisten Nahum Sokolow som kaller jiddisk “denne avskyelige blanding av tysk og hebraisk”. Formuleringer som “et merkelig kaudervelsk med mange hebraiske inblandinger” og “det kaudervelske jødesprog” i *Ringerikes Blad* 1. oktober 1924 og “et sammensurium av tysk, hebraisk, talmudisk, polsk, russisk m.m.” i *Morgenbladet* 9. oktober 1928 finnes det flere av, og de kan heller ikke sies å være nøytrale beskrivelser. Spora av ei slik tydelig nedvurderende innstilling blir sjeldnere fram mot andre

verdenskrig, og som kjent er “blandingsspråk” eller “blanda språk” (eng. “mixed language”) i moderne språkvitenskap etablert som en faglig term uten disse negative konnotasjonene (jf. f.eks. Matras & Bakker, 2008).¹⁷ Dermed er det ikke overraskende at også mange nyere omtaler av jiddisk framhever nettopp “blanding”. Men sjøl blant skribentene i første halvdel av 1900-tallet som ikke viser like negative eller puristiske holdninger, er det en kjennelig skepsis og undring overfor jiddisk. Det kan man ane i formuleringer som “det merkelige jødesprog” i *Dagbladet* 18. juli 1911 (seinere trykt i ei rekke lokalaviser),¹⁸ “et fremmedartet sprog, ofte opblandet med tysk” i *Social-Demokraten* 1. juli 1915, “denne eiendommelige jargon” i *Bergens Tidende* 13. september 1919 (gjengitt i *Vestlandske Tidende og Varden* 16. september), “denne merkelige sprog-blanding” i *Aftenposten* 24. desember 1924, “denne forunderlige blanding av gammel-tysk og hebraisk” i *Stavanger Aftenblad* 20. april 1929 og “den selsomme blanding av tysk og hebraisk” i *Aftenposten* 12. november 1952. Her er det mindre forakt å spore, men omtalene antyder like fullt betrakterens distansering og reservasjon overfor et nokså fremmed, i beste fall eksotisk, språkfenomen som ikke så lett lar seg kategorisere.

Det må samtidig legges til at det betraktende blikket i mange tilfeller tilhører en aktør som ikke skuer utover Norge. Det er overveiende utenlandske forhold som blir omtalt, ofte av korrespondenter eller utenlandske journalister, og det er svært lite av stoffet som tar for seg Norge spesielt. Men leserne er norske, og de blir kjent med jiddisk (og jøders språklige praksiser) gjennom disse rapportene utafra. Og når temperaturen er høy i ordskifta som foregår i andre land, blir norske lesere sittende igjen med et inntrykk av et omstridt og diffust språkfenomen med en status som forblir uavklart langt utover i etterkrigstida.

7 Avsluttende betraktninger

Som antyda innledningsvis er *språk* i betydninga “avgrensbart lingvistisk system med navn” en fluktuerende og prosessuell størrelse, og denne framstillinga har forsøkt å kartlegge hvordan jiddisk vokste fram som et slikt graduelt fenomen i en norsk mediekontekst. Det er ikke dermed sagt at språket er “ferdigvokst” og har fått en plass i alle nordmenns bevissthet, men vi kan uansett spore ei betydelig utvikling i den allmenne konseptualiseringa av jiddisk i løpet av ca. 150 år – sjøl om den også kan sies å sprike en del.

¹⁷ Det som kalles blanda språk eller blandingsspråk, kan underdeles på ulike måter, men kort sagt har et blanda språk to kjeldespråk som har påvirket den nye varieteten i så jambyrdig grad at det ikke lar seg gjøre å utpeke et “hovedkjeldespråk” (jf. Matras & Bakker, 2008, s. 1). Jiddisk har tradisjonelt ikke blitt ansett som et blanda språk i denne betydninga (jf. Plotkin, 2001), men nyere forskning tar til orde for å bruke denne kategoriseringa også på jiddisk (jf. Geller & Gajek, 2022).

¹⁸ Her må det imidlertid nevnes at “merkelig” på denne tida ofte blei brukt med betydninga “bemerkelsesverdig, egenarta, interessant”, og dermed kan en slik kommentar forstås som langt mer nøytral eller positiv enn vår tids bruk av ordet, som oftest har betydninga “underlig, rar, pussig”.

Et hovedinntrykk fra det materialet som er undersøkt, er at norske aviser og tidsskrift gjennomgående har formidla om “jøders språk” med ei kjennelig distansering. Paradoksalt nok er denne sterkest i perioden fram til andre verdenskrig, da det faktisk fantes en jiddisktalende minoritet i Norge. Med få unntak blir de knappe innblikka i jødisk språkkultur henta fra andre land, og dette bidrar lenge til å holde den diffuse størrelsen jiddisk (som vel å merke opptrer under ei rekke ulike navn) på en armlengdes avstand. Det at den heimlige jødiske minoriteten fikk så pass lite pressedekning, skyldes nok både at den var liten (anslagsvis 1500 personer i 1920), og at mange norske jøder generelt så det som fordelaktig å holde en låg profil i ei tid der antisemittiske holdninger i ulike sjatteringer brente seg (jf. Kjeldstadli, 2003, s. 412).

Men sjøl med denne distanserte holdninga gir de ulike beretningene norske lesere små drypp av kunnskap om ideologiske forhold som jøders språkpraksiser har vært omgitt av. Det gjelder ikke minst den låge statusen jiddisk lenge hadde i flere østeuropeiske samfunn, delvis også blant jøder sjøl. Et slikt inntrykk gir for eksempel Fjodor Gladkovs kollektivroman *Sement* (1925) som gikk som føljetong i *Norges Kommunistblad* og *Folkets Røst* i 1928. I avsnittet som var på trykk den 12. oktober, kan vi finne følgende replikkveksling: “– Hvad er det for et sprog? [...] – Det er jargon – halvt jødesprog, halvt tyvesprog.” Norske avisleseres erfaringer med “jødespråk” blei nødvendigvis prega av slike framstillinger, og ettersom det gjennom flere tiår var maktpåliggende for enkelte aktører å avvise at jødernes dagligspråk var et “ordentlig” språk, kom det en god del slike jiddisk-kritiske utsagn på trykk – også i Norge.

De tilbakevendende tropene i dette materialet har sine motstykker i den internasjonale debatten om jiddisk, som kanskje var på sitt mest intense i 1920- og 1930-åra. Både “sjargong”- og “dialekt”-motivet gjenfinnes allerede på 1700-tallet (Weinreich, 2006, s. 321), og som Elyada (2012, del III) viser, har jiddisk som “bare en (korrumpert) variant av tysk” vært ei rådende oppfatning i Sentral-Europa i flere hundre år. Også de mange omtalene av jiddisk som et “blandingsspråk”, som står i kontrast til “reine” språk, har lange røtter på kontinentet. Tidlige jiddisister var klar over at språket deres var sterkt assosiert med blanding og heterogenitet, men de prøvde på ulike vis å framholde hybriditeten som en styrke ved jiddisk (jf. Olszewska & Twardowska, 2016, s. 84). Aktivisten Nathan Birnbaum (under pseudonymet Mathias Acher) formulerte seg slik om det jiddiske språkets sammensatthet: “Doch alle diese Flüsse und Bäche, die aus verschiedenen Weltgegenden herniederfliessen, vereinigen sich zu einem mächtigen einheitlichen Strom”¹⁹ (Acher, 1902, s. 458).

Slike oppvurderende beretninger om jiddisk blei en sentral strategi i språk-skapinga også vidare på 1900-tallet. Olszewska og Twardowska (2016; 2019) viser at både jiddisk og ladino/judesmo stadig blei gjenstand for positiv omtale i

¹⁹ “Men alle disse elver og bekker som renner ned fra forskjellige verdenshjørner, forenes i en mektig, enhetlig strøm.” Min overs.

jødiske aviser flere steder i Europa i tiåra framover mot andre verdenskrig. Dette blei ansett som viktig både for å etablere sjølve språka og i neste omgang for å konsolidere en jødisk identitet med folkemålet som sentral bestanddel (Olszewska & Twardowska, 2019, s. 38). Norske lesere fikk innblikk også i denne eksplisitte språkskapinga, for eksempel gjennom referat fra en “Jødekongres” i London i 1908, der man ville “prøve paa at faa den jødiske Dialekt ‘Yiddish’ gjort til et selvstændigt Sprog”, som *Solørposten* og *Akershus* meldte 23. mai 1908. Og våren 1934 omtalte ei lang rekke aviser at jiddisk var blitt “statssprog” og “regjeringsprog”, og dermed altså språk på høgeste offisielle nivå, i den jødiske sovjetrepublikken Birobidjan²⁰ (*Fredrikstad Dagblad* 11. april, *Glommen* 11. mai, *Agder* 18. mai, *Farsunds Avis* 23. mai, mfl.). Men stort sett er det inntrykk fra implisitt eller ubevisst språkskaping som drypper nedover norske avislesere. Og paradoksalt nok må vi også regne ulike anti-jiddiske utspill (som særlig kom fra sionistiske aktører) inn i dette: Sjøl de mest hatske angrep på størrelsen jiddisk kan ha bidratt til å gjøre den mindre vag for tilskuerne. Som Krämer et al. (2022, s. 6) skriver: “Naming helps to recognize the phenomenon and to shift the focus to it.” Konseptualiseringa av jiddisk kan altså ha blitt tydeligere for allmennheten gjennom så vel *pro-* som *contra-*innlegg. Men som vi har sett, har navngivinga langt fra vært enhetlig, og den varierende kategoriseringa har naturligvis hatt ideologiske implikasjoner: “Labelling a phenomenon creates a structure or an order – and a hierarchy between the phenomena. In other words, it has not only an ideological foundation, but also ideological consequences.” (Krämer et al., 2022, s. 6)

Gjennomgangen av det norske materialet viser at jiddisk inngår i en langtrukken språkskappingsprosess også her i landet. Språknavnet jiddisk ser ut til å ha kommet i omløp i norsk presse omkring 1890, men det levde side om side med andre alternativ i lang tid, og det skulle gå tre tiår før benevnelsen jiddisk kom inn i autoritative oppslagsverk. Som vi har sett, finnes “jødetysk” i bruk som term (dels som synonym til “jiddisk”) også i våre dager, mer enn 130 år seinere, og vi kan fortsatt finne nyere framstillinger der jiddisk blir karakterisert som “dialekt”. Og til og med en del av de mange skribentene som opererer med jiddisk som et fullgodt språk, tør ennå ikke stole helt på at folk flest kjenner det (eller språknavnet), og må derfor gardere seg mot misforståelser ved å føye til forklaringer i form av synonymmer og apposisjoner av typen “språket jiddisk” og “jiddisk, jødenes språk”. Likevel må språkskapinga sies å ha kommet langt, for skriftlige massemedier fra tida etter andre verdenskrig inneholder tusenvis av belegg på språknavnet jiddisk uten videre forklaring, noe som borger for en

²⁰ Denne tilsvarer det som i dag er den russiske provinsen Den jødiske autonome oblast (Еврейская автономная область), der Birobidzjan er hovedstad. Provinsen ligger langt øst i Sibir, på grensa til Kina. Jiddisk er fortsatt anerkjent som språk her, med ulike offisielle støttetiltak, men russisk er nå det eneste offisielle språket. Et lite antall grunnskoler gir undervisning på jiddisk, og det kommer ut ei ukeavis med noen tekster på jiddisk, men tallet på språkbrukere med jiddisk som førstespråk er lågt, trolig under 100 (Beckerman, 2016).

betydelig anerkjennelse av språket og tillit til at språknavnet inngår i allmennkunnskapen. I takt med hyppigere bruk av språknavnet kan vi se hvordan det i økende grad har trådt ut av anførselstegn og parenteser. Endringa mellom to utgaver av leksikonverket *Familieboken* er illustrerende for dette: Da første utgave kom ut i 1939, var “det jødiske språk ‘jiddisch’” omtalt i den omfattende artikkelen “Jøder”, gjennomgående med anførselstegn rundt språknavnet (Christensen, 1939, s. 177). I andre utgave, fra 1951, var boktittelen endra til *Familieboka*, og sjøl om omtalen av språket var den samme, var “Jiddisch” her utskilt som eget underkapittel, og språknavnet sto ikke lenger i anførsel (Christensen & Lid, 1951, s. 181). Liknende justeringer finnes det mange eksempler på i etterkrigstida, og det er naturlig å forstå dem som tegn på at et språk og et språknavn gradvis vinner anerkjennelse i det norske samfunnet.

En stor del av innvandrerne som fikk adgang til Norge som følge av at ekskluderingsparagrafen i Grunnloven blei endra i 1851, hadde et morsmål som fram til andre verdenskrig utgjorde det tredje største germanske språket (Katz, 2011). Denne posisjonen gjenspeiles imidlertid ikke i språkets generelle anerkjennelse og synlighet i samfunna der det var i bruk. Det kommer også fram i det norske materialet som er gjennomgått her. Både omtalen av sjølve språkpraksisen og merkelappene som blir satt på den, gir – særlig i perioden fram til 1920 – inntrykk av et diffust konsept som på flere måter brøt med den vante oppfatninga av hva et språk “egentlig” er, og som derfor fikk sin status betvilt. Som Piller (2015, s. 918) minner oss om, er ethvert språknavn “an invented label that creates a particular way of seeing language”. Og de benevnelsene som lenge dominerte i den norske konteksten, antyder nettopp at den jødiske minoritetens språk ikke blei ansett som et “normalt”, “ekte” eller “helt” språk.

Referanser

- Abrahamsen, D. (1935). *Jeg er jøde: en norsk jøde om jødene i Norge og om folket uten landegrenser*. J. Grundt Tanum.
- Acher, M. [pseudonym for Nathan Birnbaum]. (1902). Hebraeisch und Juedisch. *Ost und West. Illustrierte Monatsschrift für das gesamte Judentum*, 7, 457–464.
- Alberti, E. (1868). *Lexicon der Schleswig-Holstein-Laugenburgischen und Eutinischen Schriftsteller von 1829 bis Mitte 1866. 2. Abteilung. M–Z*. Akademische Buchhandlung.
- Aptroot, M. & Gruschka, R. (2010). *Jiddisch. Geschichte und Kultur einer Welt-sprache*. Verlag C.H. Beck.
- Beckerman, G. (2016). A promised land in the U.S.S.R. *The New Republic* (31. august 2016). <https://newrepublic.com/article/136493/promised-land-ussr>
- Blangstrup, C. (1904). *Salmonsens store illustrerede Konversationsleksikon. En nordisk Encyklopædi. XV. Bind Richter–Sjögren*. Brødrene Salmonsens.

- Blangstrup, C. (red.). (1922). *Salmonsens Konversations-Leksikon. 2. utgave. Bind XIII: Jernbaneret–Kirkeskat*. J.H. Schultz Forlagsboghandel.
- Blommaert, J. (2008). Artefactual ideologies and the textual production of African languages. *Language & Communication*, 28(4), 291–307.
<https://doi.org/10.1016/j.langcom.2008.02.003>
- Bright, W. (1997). Notes. *Language in Society*, 26(3), 469–470.
<https://doi.org/10.1017/S0047404500019679>
- Bruland, B. (2010). Norske jøder – historie og kultur. I A.B. Lund & B.B. Moen (red.), *Nasjonale minoriteter i det flerkulturelle Norge* (s. 69–84). Tapir akademisk forlag.
- Christensen, C.A.R. (red.). (1939). *Familieboken: verket om virkelighetens eventyr. 5. bind: Is–Løvtrær*. H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard).
- Christensen, C.A.R. & Lid, J. (red.). (1951). *Familieboka: verket om virkelighetens eventyr. Bind 5: Intelligens–Løver* (2. utg.). H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard).
- Dahl, J.P.F.D. & Dahl F.V. (1924). *Ludvig Meyers Fremmedordbog* (8. utg.). Gyldendalske Boghandel – Nordisk Forlag.
- Dahl, B.T. & Hammer, H. (1907). *Dansk Ordbog for Folket. Første Bind A–L*. Gyldendalske Boghandel.
- Dansk Ordbog* (1820). *Tredie Tome: I–L*. Videnskabernes Selskabs Bestyrelse.
- Duden Onlinewörterbuch* (2022). Cornelsen Verlag. www.duden.de
- [DWDS] *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache*. (U.å.). Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. <http://www.dwds.de>
- Daae, P. (1903). *Om Chicago: Amerikas mest amerikanske by og den tredje største norske by i verden*. Alb. Cammermeyers Forlag.
- Eberhard, D.M., Simons, G.F. & Fennig, C.D. (red.). (2022). *Ethnologue: Languages of the World* (25. utg.). SIL International. Nettversjon: <https://www.ethnologue.com/language/yid>
- Elyada, A. (2012). *A Goy Who Speaks Yiddish: Christians and the Jewish Language in Early Modern Germany*. Stanford University Press.
- Even-Zohar, I. (1990). Aspects of the Hebrew-Yiddish polysystem. A case of a multilingual polysystem. *Poetics Today*, 11(1), 121–130.
<https://doi.org/10.2307/1772675>
- Fishman, J.A. (1985). The sociology of Jewish languages from a general sociolinguistic point of view. I J.A. Fishman (red.), *Readings in the Sociology of Jewish Languages* (s. 3–21). Brill.
- Friis, J. & Hegna T. (red.). (1934). *Arbeidernes leksikon. Bind IV*. Arbeidermagasinets forlag.
- Gal, S. (2009). Migration, minorities and multilingualism: Language ideologies in Europe. I C. Mar-Molinero & P. Stevenson (red.), *Language Ideologies, Policies and Practices. Language and the Future of Europe* (s. 13–27). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230523883_2

- Geller, E. & Gajek, M. (2022). Yiddish in the framework of the Mixed Language debate. I E. Geller, M. Gajek & A. Reibach (red.), *Yiddish as a Mixed Language. Yiddish-Slavic Language Contact and Its Linguistic Outcome* (s. 23–87). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004525214_003
- Grenoble, L.A. (2003). *Language Policy in the Soviet Union*. Springer. <https://doi.org/10.1007/0-306-48083-2>
- Guttu, T. (red.). (1977). *Riksmålsordboken*. Kunnskapsforlaget.
- Guttu, T. (red.). (2017). *Kunnskapsforlagets store norske ordbok* (3. utg.). Kunnskapsforlaget.
- Hansen, H. (1918). *Landstrykerliv i Amerika*. Det Norske Arbeiderpartis forlag.
- Hellevik, A. (1980). *Nynorsk ordliste. Større utgåve* (4. utg.). Det Norske Samlaget.
- Horn, F.W. (red.). (1896). *Illustreret Konversationsleksikon: En Haandbog for alle. Bind 5: Irving–Kvægpest*. H. Hagerups Boghandel. I kommisjon i Norge hos H. Aschehoug & Co (W. Nygaard).
- Hovdenak, M., Killingbergtrø, L., Lauvhjell, A., Nordlie, S., Rommetveit, M. & Worren, D. (red.). (1986). *Nynorskordboka. Definisjons- og rettskrivingsordbok*. Det Norske Samlaget.
- Hårstad, S. (2022). “Norsk er nu det eneste sprog vi virkelig kan” – om språklig praksis i jødiske miljøer i Norge 1880–1940. *Maal og Minne*, 114(1), 45–83. <https://doi.org/10.52145/mom.v114i1.2084>
- Irvine, J. & Gal, S. (2001). Language ideology and linguistic differentiation. I P. Kroskirty (red.), *Regimes of Language: Ideology, Politics, and Identities* (s. 35–83). School of American Research Press.
- Johnsen, C. (1881). *Norsk Haandlexikon for almenyttige Kundskaber. Første bind: A–J*. Chr. Johnsens Forlag.
- Joseph, J.E. (2006). *Language and Politics*. Edinburgh University Press.
- Katz, D. (2011). Language: Yiddish. *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. Digitalt tilgjengelig: <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Language/Yiddish>
- Katz, P.B. (1988). De første jøder i Danmark. I G. Broberg, H. Runblom & M. Tydén (red.), *Judiskt liv i Norden* (s. 71–98). *Studia Multiethnica Uppsaliensia* 6. Uppsala Universitet.
- Kjeldstadli, K. (2003). Mange samfunn i samfunnet? I E. Niemi, J.E. Myhre & K. Kjeldstadli (red.), *Norsk innvandringshistorie, bind 2: I nasjonalstatens tid 1814–1940* (s. 392–431). Pax forlag.
- Kofod, H.A. (1827). *Conversations-Lexicon, eller Encyclopædisk Haandbog over de i selskabelig Underholdning og ved Læsning forekommende Gjenstande, Navne og Begreber. 27: Supplement Sch–The*. A. Soldin.
- Krogvig, A. (red.). (1922). *Aschehougs konversationsleksikon. Bind V*. H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard).
- Krämer, P., Vogl, U. & Kolehmainen, L. (2022). What is “Language Making”? *International Journal of the Sociology of Language*, 274, 1–27.

- <https://doi.org/10.1515/ijsl-2021-0016>
- Kuznitz, C.E. (2014). *YIVO and the Making of Modern Jewish Culture: Scholarship for the Yiddish Nation*. Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/CBO9781139013604>
- Léglise, I. & Migge, B. (2006). Language-naming practices, ideologies and linguistic practices: Toward a comprehensive description of language varieties. *Language in Society*, 35(3), 313–339.
<https://doi.org/10.1017/S0047404506060155>
- Lindner, N. (1884). *Nordisk familjebok – Konversationslexikon och realencyklopedi. 7. Hufvudskål–Kaffraria*. Expeditionen af Nordisk Familjebok.
- Lionæs, E. & Stene, A. (1935). *Tidens fremmedordbok*. Tiden Norsk Forlag.
- Matras, Y. & Bakker, P. (2008). The study of mixed languages. I Y. Matras & P. Bakker (red.), *The Mixed Language Debate. Theoretical and Empirical Advances* (s. 1–20). De Gruyter Mouton.
<https://doi.org/10.1515/9783110197242.1>
- Meyer, K. (red.). (1921). *Karl Meyers Konversationslexikon. Dansk-norsk Haandbog. Bind 2*. Steen Hasselbalchs Forlag.
- Molbech, C. (1833). *Dansk Ordbog indeholdende det danske Sprogs Stammeord, tilligemed afledede og sammensatte Ord efter den nuværende Sprogbrug forklarede i deres forskellige Betydninger, og ved Talemaader og Exempler Oplyste*. Gyldendalske Boghandlings Forlag.
- Myhre, J.E. (2003). Å leve i det nye landet, Norge. I E. Niemi, J.E. Myhre & K. Kjeldstadli (red.), *Norsk innvandringshistorie, bind 2: I nasjonalstatens tid 1814–1940* (s. 255–294). Pax forlag.
- Nahon, P. (2017). Notes lexicologiques sur des interférences entre yidich et français modern. *Revue de Linguistique Romane*, 81, 139–155.
- Olszewska, I. (2013). Ostjuden vs. Westjuden: Zu den kulturellen Differenzen innerhalb des europäischen Judentums am Beispiel der Flugschrift von Nathan Birnbaum *Was sind die Ostjuden: Zur ersten Information* (1916). I A. Kaṭny, I. Olszewska & A. Twardowska (red.), *Ashkenazim and Sephardim: A European perspective* (s. 113–126). Peter Lang Verlag.
<https://doi.org/10.3726/978-3-653-03216-1>
- Olszewska, I. & Twardowska, A. (2016). Yiddish and Judeo-Spanish as Determinants of Identity: As Illustrated in the Jewish Press of the First Half of the Twentieth Century. *Colloquia Humanistica*, 5, 79–103.
<https://doi.org/10.11649/ch.2016.007>
- Olszewska, I. & Twardowska, A. (2019). A positive image of Yiddish and Judeo-Spanish in the Jewish press of the first half of the 20th century: An overview. I A. Kaṭny, I. Olszewska & A. Twardowska (red.), *Ashkenazim and Sephardim: Language Miscellanea* (s. 23–42). Peter Lang Verlag.
<https://doi.org/10.3726/b14945>
- Oxford English Dictionary Online* (2022). Oxford University Press.
<https://www.oed.com/>

- Piller, I. (2015). Language ideologies. I K. Tracy, C. Ilie & T. Sandel (red.), *The International Encyclopedia of Language and Social Interaction, Vol. II* (s. 917–927). Wiley-Blackwell.
<https://doi.org/10.1002/9781118611463.wbielsi140>
- Plotkin, V. (2001). Über die Rolle von genetischen, arealen und ethnokulturellen Faktoren in Entstehung und Evolution des Jiddischen. *ELiSe: Essener Linguistische Skripte*, 2, 55–66. Digital versjon:
<https://vulfplotkin.tripod.com/jiddisch.pdf>
- Raknes, O. (1927). *Engelsk–norsk ordbok*. H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard).
- Ramer, A.M. & Wolf, M. (1996). Yiddish origins: The Austro-Bavarian problem. *Folia Linguistica Historica*, 30, 193–210.
<https://doi.org/10.1515/flih.1996.17.1-2.193>
- Schildrop, E.B. (red.). (1933). *Gyldendals konversasjonsleksikon. Bind VII Japan–Krysshode*. Gyldendal Norsk Forlag.
- Shandler, J. (2020). *Yiddish. Biography of a Language*. Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/oso/9780190651961.001.0001>
- Siful-Sifadda [pseudonym for Henrik Wergeland]. (1827). “Ah!” *En Farce*. Schiwe. Digital versjon:
<https://www.dokpro.uio.no/wergeland/WII1/WII1013.html>
- Simon, B. (1993). *Jiddische Sprachgeschichte. Versuch einer neuen Grundlegung*. Jüdischer Verlag.
- Skautrup, P. (1953). *Det danske sprogs historie. Tredie bind: Fra Holbergs komedier til H.C. Andersens eventyr*. Gyldendalske boghandel / Nordisk forlag.
- Spolsky, B. (2014). *The Languages of the Jews: A Sociolinguistic History*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107295292>
- Sudmann, A. (1954). *Norsk allkunnebok. VI. bandet*. Fonna forlag.
- Sverdrup, J. (1933). *Tysk–norsk ordbok. Første bind A–O*. Nasjonalforlaget.
- Sverdrup, J. (1936). *Tysk–norsk ordbok. Annet bind P–Z*. Nasjonalforlaget.
- Sverdrup, J. & Sandvei, M. (1940). *Norsk rettskrivningsordbok*. J.G. Tanum.
- Thing, M. (2007). Yiddish in Denmark. *The Mendele Review: Yiddish Literature and Language*, 11(6). <http://yiddish.haifa.ac.il/tmr/tmr11/tmr11006.htm>
- Thing, M. (2008). *De russiske jøder i København 1882–1943*. Gyldendal.
- Timme, F. (1841). *Kongelige Forordninger, aabne Breve og andre trykte Anordninger for Norge i Tidsrummet 1648–1814. 1. bind 1648–1770*. Cappelen.
- Tønnessen, S.J. (1910). *Retskrivningsordbog over det norske riksmaal*. Gyldendalske Boghandel.
- Ulvund, F. (2014). *Fridomens grenser 1814–1851. Handhevinga av den norske “jødeparagrafen”*. Scandinavian Academic Press.
- Vaughan, J., Singer, R. & Garde, M. (2022). Language naming in Indigenous Australia: a view from western Arnhem Land. *Multilingua*, 1–36.
<https://doi.org/10.1515/multi-2021-0005>

- Weinreich, M. (2006). *History of the Yiddish Language*. Yale University Press.
[Først utgitt på jiddisk i 1973.]
- Zuckermann, G. (2012). Introduction to the Joshua A. Fishman comprehensive bibliography. *International Journal of the Sociology of Language*, 213, 149–152. <https://doi.org/10.1515/ijsl-2012-0014>

English title and abstract

Jødetysk, jargon, jiddisk: The history of a glottonym in light of Language Making processes on Norwegian soil

A crucial component of the cultural import that accompanied the immigration of so-called “Jews of the East” (Ger. “Ostjuden”) to Norway in the latter half of the 19th century was the language used by the majority of this group, what we today know as *Yiddish*. There is much evidence, however, that both the language and the glottonym were relatively vague terms for most Norwegians well into the 20th century, and the article attempts to map how “the language of the Jews” was referred to in this national minority’s early phase. This gives us insights into which sociolinguistic conceptualisations arose when facing a linguistic phenomenon that most people considered unfamiliar. A wide range of written sources, primarily mass media texts such as newspapers, magazines, and periodicals, have been scrutinized with particular attention to the terms used for “Jewish language” in a Norwegian context. This review paints a picture of a protracted process of Language Making, where an uncontested glottonym took decades to establish. One reason for this appears to be the fact that this linguistic practice’s status as a language has persistently been called into question. The data also reveals that the dawdling consolidation of Yiddish in Norway is connected with tendencies in the contemporaneous international discussion of Jewish language and culture.

Keywords: glottonyms, Yiddish, Language Making, minority languages, Jewish culture

Stian Hårstad
Professor

Institutt for språk og litteratur
Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU)
stian.haarstad@ntnu.no